

С. В. Тарасаў

КАНФЛІКТ ПАМІЖ ПОЛАЦКАМ І КІЕВАМ 1066—1068 гг. ПАЛІТЫКА-РЭЛІГІЙНЫ АСПЕКТ

Артыкул прысвечаны даследаванню палітычных і рэлігійных адносін паміж Кіевам і Полацкам ў XI ст. Аналізуюцца прычыны і ход падзеяў паўстання 15 верасня 1068, роля і месца рэлігійных дзеячаў, выказываецца гіпотэза аб заснаванні і існаванні Полацкай епархіі асобна ад Кіеўскай мітраполіі.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: хрысціянізацыя, палітычныя ўзаемаадносіны, археалагічныя даследы, жыццыйныя тэксты, Полацкая Зямля, Кіева-Пячэрскі манастыр, царкоўная іерархія.

Падзеі, якія пазначаюць ўзаемаадносіны Полацка і Кіева ў XI ст. не аднойчы станавіліся аб'ектам апісання і даследавання яшчэ з часоў Мацея Стрыйкоўскага і Васіля Тацішчава. Калі ўжо быць абсалютна дакладным, то першым на гэтыя ўзаемаадносіны звярнуў увагу летапісец, маючы на ўвазе вядомыя падзеі канца X ст., звязаныя з іменамі Рагвалода і Рагнеды: «З тых часоў падымаюць меч Рагвалодавы унукі супроць унукаў Яраслава». Прычым напісаў гэта больш чым праз стагоддзе пасля рабавання Полацка ноўгарадскім князем Уладзімірам Святаславічам. Без сумнення падзеі на Полаччыне і вакол яе канца X ст. і другой паловы XI ст. маюць непасрэдную сувязь. Паміж імі ляжыць не такі ўжо і вялікі разрыў па часе: 80—90 гг., за які, праўда, на полацкім сталі змянілася чатыры пакалення князеў (як і на кіеўскім сталі). Ужо ў трэцім пакаленні князь Брачыслаў Ізяславіч Полацкі распачаў актыўную дзейнасць супраць Кіева, якая дасягнула найвялікшага напружання ў 1060—1070-я гг. пад час княжэння яго сына Ёсяслава.

Палітычная складовая гэтага супроцьстаяння досыць добра вядома, апісана і даследавана.

Традыцыйна ў якасці падставы прыводзяцца тры аргументы. Першы — помста за рабаванне Полацка, забойства Рагвалода і прымусовая жаніцьба на Рагнедзе ў 970 г. ноўгарадскага, а потым кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча. Другі — тэрытарыяльныя спрэчкі паміж Полацкам з аднаго боку, Кіева з Ноўгарадам з другога. На карысць гэтага аргумента палітычныя стасункі Брачыслава Полацкага з Яраславам Уладзіміравічам Ноўгарадскім, а потым Кіеўскім, апісаныя ў тым ліку і ў «Сяге аб Эйдмундзе», у выніку чаго да Полацка вярнуліся (адыйшлі) гарады Віцебск і Усьвяты. Трэці аргумент — барацьба за кантроль над паўночна-цэнтральным, мацерыковым адрэзкам вядомага шляху з «варагаў у грэкі», які быў галоўнаю, калі не адзінаю крыніцаю знешне эканамічных сувязяў усходнееўрапейскіх земляў з Паўночнай і Заходняй Еўропаю, і краінамі Арабскага Халіфата, а таксама Візантыяй. Асаблівасцю гэтай барацьбы было, відаць не столькі тое, што Полацк стаяў на Дзвіне, Ноўгарад на Волхаве, па якіх ішлі гандлевыя караваны аднае з боку Балтыйскага мора, а тое, што яны сустракаліся на Дняпра—Дзвінскіх волаках ў раене сённяшняй Воршы.

Тут праглядаецца адзін цікавы аспект. Ноўгарадскі кавалак шляху «з варагаў у грэкі» трапляў у Дняпро па волаках на Ловаці, бліжэй да Смаленска. Г. зн. за межамі тэрыторыі, якія кантралявалі палачане. І толькі ўжо непасрэдна пад Воршаю «канкурэнт» сутыкаліся. У чым была сутнасць гэтай канкурэнцыі здагадацца не складана. Канешне, не ў наменклатуры тавараў. І там і там яна была аднолькаваю. І не ў колькасці тавараў, хаця гэта, апасродкавана, відаць, уплывала. А ў першую чаргу — мытныя зборы з саміх ганд-

ляроў за правоз караванаў па тэрыторыі княстваў. У другую — за падаткі, якія плаціліся «свалачамі» (г. зн. тымі, хто «сволакiвал» судны на волаках і пераносіў грузы). Была і яшчэ адна выгода, якая захоўвалася болей за восем стагоддзяў на нашых землях: замежныя купцы не мелі права рознічнага гандлю. Яны мусілі тавар здаваць оптам мясцовым купцам і рамеснікам (а ў X—XIII стст., верагодна, князям) для рознічнай рэалізацыі, натуральна, па больш высокіх коштах, якія і прыносілі прыбытак.

Такім чынам, нагоды для палітыка-эканамічных спрэчак было дастаткова. І, мяркуючы па тым, што ў большасці выпадкаў у XI ст. ініцыятыва канфрантацыі сыходзіла з Полацка, найперш палачане лічылі сябе ўціснутымі і пакрыўджанымі.

Разам з тым, прыведзеныя вышэй прычыны, ня гледзячы на досыць вялікія тэрытарыяльныя прасторы, мелі лакальны характар і абмяжоўваліся Полаччынай, Наўгародчынай і Смаленшчынай. Кіеўскі эпізод 1068 г., аб якім ніжэй, быў у жыцці Ёсяслава Полацкага ўсё ткі выпадковасцю. Аднак, існавалі і адносіны паміж княствамі геапалітычнага характару. Яны былі абумоўлены не столькі тэрытарыяльна, колькі генеалагічна. Полацкі князь Рагвалод і яго гіпатэтычны брат Тур у Тураве ў канцы X ст. былі апошнімі незалежнымі князямі, не звязанымі з кланам Рурыка. Пасля прымуовага шлюбу Ёладзіміра з Рагнедаю, полацкі радавод, не жадаючы таго, таксама быў упісаны ў гэты клан. З чаго вынікалі і спецыфічныя інтарэсы ўсіх прадстаўнікоў радаводу Рурыка, і надзвычай спецыфічныя інтарэсы Рагвалодавічаў. І фармальна і фактычна ўсе яны былі сваякамі, ці, як тады казалі, «братанічамі». Адсюль іх хваляваў не толькі ўласны лес і ўласная «отчина», але і лес астатніх князеў. У адносінах паміж апошнімі галоўным няпісаным правам была спадчыннасць зямель, права першынства, удзельнасць.

Пасля смерці Ёладзіміра Хрысціцеля ў 1015 г. усходнееўрапейскія землі былі падзелены паміж яго сынамі: Святаполку — Кіеў, Яраславу — Ноўгарад, Мсціславу — Тмутаракань, унуку Брачыславу — Полацк. І так было да 1016 г., калі пачалася варажнеча Яраслава са Святаполкам, і да смерці Святаполка ў 1018 г., якога перад тым выгналі і з Кіева, і з ягонага спадчыннага Турава. Пасля чаго пачалася барацьба за Кіеў паміж Яраславам і Мсціславам. Па меркаванні некаторых украінскіх даследчыкаў, полацкі Брачыслаў таксама меў інтарэс у Кіеве, але на стале ніколі не сядзеў, кіруючы ў горадзе, як і Яраслаў Ноўгарадскі, праз сваіх намеснікаў. [Ставісскі, 1987] Як бы не было, але пасля смерці Святаполка Яраслаў самавольна спачатку фактычна ў 1019 г., а потым і дэ-юрэ пасля вайны с Мсціславам у 1024 г. захапіў Кіеў, стаў правіць адзінаўладна. Мсціславу адыйшлі землі па

левым беразе Дняпра, разам з Чарнігавым. Пасля смерці Мсціслава на паляванні ў 1036 г. Яраслаў «наклаў руку» і на ягоную спадчыну. Інтарэсы полацкага князя, якія, безумоўна былі, не ўлічваліся ніяк. Аднак, дзеля справядлівасці трэба адзначыць, яны ні як асабліва і не праяўляліся. Прынамсі, як можна меркаваць з захаваўшыхся крыніц. У 1044 г. памер Брачыслаў Ізяславіч Полацкі, праз дзесяць год памер і Яраслаў Уладзіміравіч Кіеўскі, атрымаўшы мянушку Мудры. Да пачатку канфлікта паміж Полацкам і Кіевам заставалася 12 гадоў.

Тут мы часова спынім разгляд палітычных узаемаадносін і паспрабуем прааналізаваць падзеі ў духоўнай сферы. Найважнейшым чынікам сталася хрышчэнне Кіева і Ноўгарада пры князі Ёладзіміры, па афіцыйнай версіі ў 988 г., усталяванне ў 992 г. епархій у падначаленых Кіеву гарадах. Нагадаем, што ні водны горад Полацкай Зямлі (у тым ліку і Полацк) у гэтым пераліку не прысутнічае. Спробы сучасных гісторыкаў і дзеячаў праваслаўнай царквы далучыць Полацк да гэтай епархіяльнай «акцыі» не мае пад сабой факталагічнай падставы. Але ці можа гэта быць сведчаннем таго, што ў Полацку не былі знаемы з хрысціянствам? На першы погляд, цалкам магчыма. Але ў такім выпадку трэба будзе прызнаць, што палачане сталі хрысціянамі толькі ад 1105 г., згадкі першага полацкага епіскапа Міны, калі ў цэнтры горада ўжо як мінімум паўстагоддзя ўзвышаўся кафедральны сабор Святой Сафіі. Што, відавочна, абсалютна неверагодна. Такім чынам, паўстае пытанне як і калі Полацкая Зямля прыняла ўдзел у хрысціянізацыі Усходняй Еўропы і ці магло гэта ўплываць на палітычныя адносіны з Кіевам?

Нам ужо не аднойчы даводзілася пісаць на гэтую тэму, аднак, супастаўленне некаторых фактаў і тэкстаў, звязаных менавіта з полацка-кіеўскім канфліктам 1066—1068 гг. дае магчымасць паглядзець на гэтае пытанне панаваму.

Мы не будзем зараз паўтараць намі сказанае, што з хрысціянствам палачане, верагодна, былі знаемы яшчэ ў часы Рагвалода і Рагнеды. «Сага аб Торвальдзе Вандроўніку», а асабліва паведамленне Цвярскага летапісу аб манашасстве Рагнеды-Анастасіі (пры ўсіх, у тым ліку і храналагічных, агаворках), таксама відавочнасці балгарскага следу, кажуць аб тым што Полаччына не выпадала з агульнаеўрапейскага хрысціянізацыйнага працэса. Пытанне ў другім: якім чынам яна прымала ў ім удзел? На наш погляд, летапіс, разам з агіяграфіяй ігуменаў Кіева-Пячэрскай Лаўры — Антонія і Феадосія, дазваляюць крыху прыадчыніць заслону часу.

Дзеючыя асобы нашага сюжэта — тры сыны кіеўскага князя Яраслава: Ізяслаў (1025—1078), князь кіеўскі; Святаслаў (1027—1076), князь

чарнігаўскі і кіеўскі; Усевалад (1030—1093), князь Пераяслаўскі, чарнігаўскі і кіеўскі; Антоній (983—1073), першы ігумен і заснавальнік Кіева-Пячэрскага манастыра; Феадосій (каля 1008—1074), пераемнік Антонія; Усяслаў Брачыславіч (каля 1028—1101), князь Полацкі.

У 1060 г. тры Яраславіча і Усяслаў зрабілі ўдалы паход на торкаў. Тобто можна казаць, што да гэтага моманту яны былі не толькі сваякамі, але і саюзнікамі. Што пасварыла іх праз пяць гадоў? Традыцыйна ў гістарыяграфіі лічыцца, што гэта адбылося з нагоды нападаў Усяслава на Пскоў 1065 г. і Ноўгарад Вялікі 1066 (1067) г. Праўда да сёння ніхто не патлумачыў паводзіны полацкага князя і нагоды з якой ён зрабіў гэтыя паходы. Да вядомых версій: абарона полацкага гандлю і помста за «неправедны» падзел смаленскай спадчыны Яраславічамі, трэба звярнуць увагу і яшчэ на адну. Яе выказаў у свой час выдатны археолаг і гісторык Л.В. Аляксееў. [Аляксеев, 1998] Сутнасць яе ў тым, што Усяславу, як і любому князю ў тыя часы было ўласціва імкнуча да пашырэння межаў сваёй дзяржавы. І аб'ектам захопу стала Менская воласць, якая тэрытарыяльна (а да таго і этнічна) належала Тураўскай Зямлі (дрыгавічам). Усяслаў не проста захапіў воласць, але збудаваў новую крэпасць на Нямізе, куды перасяліў мянян, ад чаго крэпасць у сутоцы Свіслачы і Нямізы пераняла і былаю назву горада — Менск. Мы не будзем цалкам разглядаць гэтую версію ў дадзенай публікацыі. Зазначым толькі, што эканамічныя і фізічныя (людскія) рэсурсы, ужо не кажучы пра вайсковыя, сапраўды маглі быць толькі ў полацкага князя. Археалагічныя доказы гэта падцвярджаюць, бо толькі на ўмацаванні падэшвы вала спатрэбілася 40 тыс. ствалоў 30—40-гадовай сасны, альбо 40 га лесу, альбо 160 сучасных футбольных палёў! А яшчэ трэба было і сцены будаваць, і дамы, і вуліцы масціць...

Такім чынам, паход Яраславічаў на Усяслава мог быць цалкам абгрунтаванай помстаю і спробаю вярнуць Кіеву ягоныя землі разам з усімі рэсурсамі. А Менск на рацэ Менка, правы прыток ракі Пціч, на той час, нагадаем, гэта не толькі зямельны ўладанні на якіх размяшчаўся горад і вакол яго каля 100 весак, але яшчэ і буйны гандлёвы цэнтр на гандлёвым шляху, аб чым сведчаць і скарбы, і асобны імпортны рэчавы матэрыял.

Захоп і частковае спаленне палачанамі Ноўгарада, рабаўніцтва ноўгарадскага Сафійскага сабора, бітва на Нямізе 3 сакавіка 1067 г. — падзеі аднаго ланцуга, якія прыводзяць полацкага князя на перамовы да Яраславічаў пад Воршу, а потым і на Дняпро пад Смаленск. Менавіта так, на наш погляд, трэба тлумачыць летапіснае паведамленне аб месцы перамоваў «на Ршы ля Смаленска». І тут адбываецца знакавая падзея, якая змяніла адносіны сучас-

нікаў (у тым ліку і хрысціянскіх іерархаў) як да Усяслава, так і да Яраславічаў. «Цалавалі крыж чэсны Усяславу, казалі: Прыйдзі да нас, а мы не зробім табе блага».

Усяслаў, спадзеючыся на крыжацалаванне, пераплыў у чоўне Дняпро разам з двума малалетнімі сынамі, што адлюстравана ў мініяцюры Радзівілаўскага летапісу. Калі полацкі князь зайшоў услед за Ізяславам у шацер, яго схопілі. Разам з сынамі, як вязня павезлі ў Кіеў і засадзілі ў турму-поруб.

Вось тут мы і зададзім адно простае, але вельмі цікавае пытанне: «Які крыж цалавалі Яраславічы, і хто гэты крыж падносіў да іхных вуснаў?» Адразу трэба адзначыць, што гэта не мог быць крыж выраблены ў паходных умовах: высечаны з дрэва, каменя, ці каваны з метала паходным кавалем. Гэта не мог быць крыж-цельнік каго-небудзь з князеў, бо цалаваць яго мусілі ўсе. Пад час клятвы на крыжы ўдзельнікі рытуала нават не маглі браць гэты крыж у рукі. Адсюль вынікае, што ў шэрагах аднаго з войскаў (Яраславічаў, альбо Усяслава) быў святар. І ён не абавязкова выконваў ролю капелана, але, што верагодней, прысутнічаў з канкрэтнай мэтай: паднесці крыж да княжацкіх вуснаў для замацавання клятвы.

Ці мог гэты святар быць кіеўскім? Нагадаем, што адпаведна летапіснага паведамлення, ініцыятарам захопу Усяслава выступае князь кіеўскі Ізяслаў. Менавіта ў ягоным шатры адбываецца захоп полацкага князя. Якія адносіны былі ў Ізяслава з хрысціянскімі святарамі, кіеўскімі манахамі і ўвогуле з рэлігіяй? Адказ на гэта мы знойдзем у жыццёвых тэкстах аб Антоніі і Феадосіі Пячэрскіх, у лістах Феадосія да Ізяслава.

Пачнем з Феадосія, паколькі ягоныя стасункі з Ізяславам найбольш актыўныя і займаюць час як да падзей 1067 г., так і пасля. Паміж Феадосіем, які стаў ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра пасля Антонія, і Ізяславам былі вельмі актыўныя зносіны. Князь вельмі часта наведваў Феадосія, заставаўся на трапезы, пасылаў да манаха лісты і атрымліваў адказы. Для князя нават рабіліся выключэнні з манастырскіх правілаў. Адным словам, ня глядзячы на тое, што ні дзе гэта ў летапісе не прапісваецца, Феадосій быў для Ізяслава не простым настаўнікам, але духоўнікам. Адпаведна, сапраўдны хрысціянін мусіў слухацца парадаў свайго духоўніка і прытрымлівацца іх.

Як жа раіў Ізяславу паводзіць сябе Феадосій? Сярод тыповых і звычайных хрысціянскіх дабрачыннасцяў, аб якіх пісаў да Ізяслава Феадосій, ёсць адно, так бы мовіць, «палемічнае» пісьмо «Пасланне князю аб веры лацінскай». Яно, як і іншыя словы, малітвы ігумена не датаванае, а таму магло быць напісана і пад час выгнання Ізяслава з Кіева, калі ён бадзяўся ў пошуках падтрымкі паміж Кракавам і Ватыканам (1068—1069). Але ў любым

выпадку, выкладзеныя Феадосіем погляды не маглі змяніцца ні да гэтых падзей, ні пасля. І ен у прыватнасці піша: «... вере же латынской не приобщаться, не соблюдать их обычаев, и от причастия их отвращаться, и никакого учения их не слушать, и всех их обычаев и нравов гнушаться и блюстись; дочерей своих не давать за них замуж, ни у них дочерей брать; ни брататься с ними, ни кланяться им, ни целовать его; и из одной посуды не есть, и не пить с ним, и не брать у них пищи. Им же, когда они просят у нас есть или пить Бога ради, давать есть и пить, но из их собственной посуды. Если же не будет у них посуды, давать и в своей, только потом, вымыв, сотворить над ней молитву. Ибо неправо они веруют и нечисто живут: едят со псами и кошками, пьют свою мочу и едят ящериц, и диких коней, и ослов, и удавленину, и мертвечину, и медвежатину, и бобровое мясо, и бобровый хвост. В говенье мясо разрешают во вторник первой недели поста. Чернецы их едят сало и посятяся в субботу и, попоставшись, вечером едят молоко и яйца. А за грехи не у Бога просят прощения, но прощают попы их за мзду. Попы же их законным браком не женятся, но со служанками детей приживают и служат при этом невозбранно. И епископы их наложниц держат и **на войну ходят ...**» [Поучение ...].

Мы прывялі такую вялікую цытату, каб паказаць, што Феадосій не проста «ня любіць» лаціян, а ненавідзіць іх на ўзроўні жывельных інстынктаў. Усе пералічаныя «грахі» у ягонай трактоўцы, як і евангельскія, «смяртэльныя». Апошняя, выдзеленая намі фраза ў кантэксце даследавання паказальная: у войске князя кіеўскага Ізяслава (а менавіта ен быў правадыром сярод Яраславічаў) епіскапа с «чэсным крыжам» быць не магло па вызначэнні. Як, улічваючы адлегласць паміж Кіевам і Смаленскам, яго бы і не прывезлі ў абмежаваны час. Ды і ці стаў бы Ўсясялаў Полацкі цалаваць кіеўскі крыж? Прыклад крыжацалавання мы знаходзім у 1136 г. пад Кіевам, калі мітрапаліт Міхаіл хадзіў паміж войскамі Ольгавічаў і Мамахавічаў, прымушаючы іх цалаваць крыж і такім чынам не дапусціў бойкі. [Карташов, 1991, с. 170].

Такім чынам робім першую выснову: Яраславічы і, натуральна, Усяслаў, цалавалі пад час клятвы крыж з Полацка. Другая: крыж гэты, для падзеі такога ўзроўня, мог везці і трымаць толькі епіскап. Не залежна ад таго, ці выконваў ен ролю капелана пры войску Ўсяслава, ці адмыслова суправаджаў князя на перамовах. Апошняе больш верагодна. Трэцяя: мы маем падцверджанне таго, што не пазней 1067 г. у Полацку існавала ўласная епіскапія не толькі з кафедральным Сафійскім саборам, але і з поўным адпаведным наборам царкоўнага начыння. Чацвертае: полацкая епіскапія (мажліва, з нейкаю спецыфікаю) належала

да Усяленскай праваслаўнай царквы. Іначай Яраславічы крыж цалаваць бы адмовіліся.

З гэтых высноў вынікаюць рэмаркі. Першая: гэта тое, што няма падстаў лічыць Полацкую епіскапію належачай да Кіеўскай мітраполіі. Іначай чаму не было прынесці епіскапскі крыж адкуль-небудзь бліжэй, скажам з Чарнігава? Чарнігаўская епіскапія ўжо існавала ад 992 г. Другое: ва ўсе наступныя стагоддзі тэма Святога Крыжа становіцца для Полаччыны сакральнай, амаль міфалагічнаю. А ці не стаўся епіскапскі крыж 1067 г. прататыпам Крыжа Ефрасінні Полацкай 1161 г.? А калі дапусціць, што гэта магло быць, то магчыма дапусціць і падабенства іх форм — шасціканцовы патрыяршы. І трэцяя рэмарка ў якасці гіпотэзы, нават аўтару на першы погляд здаецца неверагоднаю: а можа Полацкая епіскапія не згадваецца да 1105 г. таму, што яе не было? А можа гэта была мітрапалія з мітрапалітам альбо архіепіскапам (назвы ўзаемазамыняемыя ў той час) на чале? На думку некаторых даследчыкаў мітраполіі апрача Кіева існавалі ў другой палове XI ст. у Пераяслаўлі, Чарнігаве, Уладзіміры-на-Клязьме (па іншых меркаваннях, гэта адна і тая ж «вандроўная» кіеўская метраполія).

Так ці іначай, але факт клятвы на крыжы і далейшае парушэнне крыжацалавання не застаўся не заўважаным у Кіеве. У віхурных падзеях 1068 г. праявіліся адносіны кіеўскіх іерархаў да гэтага факту, але не на прасткі, а праз адносіны да асобы Ізяслава Яраславіча Кіеўскага. У найбольшай апазіцыі да князя апынуўся заснавальнік і першы ігумен Кіева-Пячэрскай Лаўры Антоній (983—1073).

Антоній — асоба знакавая і легендарная. У якасці месціча г.Любеча на імя Анціпа, ен выправіўся ў паломніцтва ў Святую зямлю, адтуль — на Афон. Тут ен прымае схіму і жыве два гады. Адпаведна жыцця, ігумен афонскага манастыра, палічыўшы, што на радзіме Антоній прынясе больш карысці, благаслаўляе яго на вяртанне. Пад Кіевам на Берастове Антоній знайшоў пячору, якія капалі рабаўнікі-варагі, дзе і пасяліўся. Пасля смерці Уладзіміра ў 1015 г., быццам бы з нагоды таго, што Святаполк Яраполчыч забіў Барыса і Глеба, Антоній зноў сыйшоў на Афон. Быццам бы ў 1028 г. (дата па версіі Вікіпедыі, не дакладная, бо ў Аповесці мінулых гадоў гэты год пусты. Аповед аб Антоніі з'яўляецца толькі пасля артыкула 1051 г. [Повесть временных лет]) вярнуўся ў Кіеў і зноў пасяліўся на Берастове ў пячору, якую выкапаў прэсвітар з Берастова Іларыен — у 1051—1055 гг. мітрапаліт Кіеўскі. Да Антонія прыйшлі Нікан і Феадосій (пастрыжаны ў 1032 г. ад Нікана). З гэтага і пачаўся Кіева-Пячэрскі манастыр.

Першы раз Антоній трапіў у няміласць да Ізяслава Кіеўскага за тое, што даў дабро на пастрыг сына знатнага кіеўскага баярына Іаана.

Князем была праведзена ледзь не вайсковая аперацыя па «вызваленні» новапастрыжанага Варлаама з наступнымі спробамі яго спакусіць жаночымі вабнасцямі і раскошаю. А Антонію князь прыгразіў засыпаць пячоры. Рагуючыся ад князя Антоній сыйшоў з Кіева. Тры дні яго шукалі, як піша жыццё «у другой краіне» [Жизнеописание ...].

Другі раз непасрэдна ў 1068 г. Вось як апавядае жыццё: «О даре провидения, которым обладал преподобный Антоний, есть много свидетельств, расскажем же об этом. Три князя Ярославича — Изяслав, Святослав и Всеволод, отправляясь в поход на половцев, пришли к Антонию за благословением. Но он предвидел гнев Божий, который падет на них, и сказал им: “Вы будете побеждены, обратитесь в бегство, и воины ваши или утонут в реке, или будут взяты в плен, или падут от меча”» [Жизнеописание ...]. Так і адбылося. Калі прыбраць царкоўную цудадзейнасць, то падставаю для такіх рэзкіх словаў магло быць толькі тое, што да Антонія (заўважце — не да мітрапаліта кіеўскага Георгія (1065—1076), аб чым ніжэй) прыйшла ўся троица, парушыўшая крыжацалаванне паўтара года да таго і трымаўшая полацкага Ёсяслава на той момант у кіеўскім порубе. Не ведаць аб гэтым маглi ў Кіеве бадай што толькі коткі і сабакі!

Натуральна, што пасля паразы на р.Альце, віна была ўскладзена ў тым ліку (ці ў першую чаргу) і на Антонія. Ен жа не даў бласлаўлення! Яраславічы супроцьстаялі полаўцам без Богага заступніцтва! А гэта было больш чым сур'езна ў тых часы.

Відаць, Антонію давялося б зноў бегчы з Кіева ўжо ў тым жа верасні 1068 г., каб не хуткапечныя драматычныя падзеі ў самім горадзе: паўстанне гарадскіх нізоў, выгнанне Ізяслава і пастаўленне на княжы стол Усяслава Полацкага.

Аднак выгнання ен дачакаўся ў наступным годзе, калі Мсціслаў, сын Ізяслава першым увайшоў ў Кіеў і выразаў каля 500 паўстанцаў — прыхільнікаў полацкага князя.

Далей жыццё апавядае: «Тогда Изяслав вошел в Киев. Он начал, по наущению диавола, гневаться на преподобного Антония, которого кто-то оклеветал пред ним, — что будто бы Антоний любил Всеслава, давал ему советы, что он будто бы даже главный виновник всей смуты, происшедшей в Киеве. Преподобный же Антоний в это время служил в пещере болящему Исаакию затворнику, которого прельстил диавол, явившись в образе Иисуса Христа, и оставил еле живого, вовлекши в пляску с бесами. Это служение преподобного Антония было особенно ненавистно обольстителю, опасавшемуся, как бы Исаакий вскоре не исцелился душою и телом от сатанинского искушения. Поэтому диавол всячески и возбуждал гнев в князе Изяславе, чтобы он изгнал преподобно-

го Антония из киевских пределов. И на некоторое время он достиг этого. Князь черниговский Святослав, узнавши, что брат его Изяслав сильно гневается на преподобного Антония, прислал за святым ночью и тайно взял его к себе в Чернигов. Преподобному Антонию полюбилось одно место близ Чернигова в горах Болдинских: здесь он выкопал себе пещеру и жил в ней; впоследствии на этом месте возник монастырь» [Викитека ...].

Які «д'ябл» узбуджаў нянавісь князя да Антонія? Толькі не інакі манастыра, бо трэці па ліку і другі па аўтарытэту, на той момант ігумен Феадосій, ведаючы княжацкія «прыгоды» ад Кракава да Ватыкана, звяртаецца да Ізяслава: «Ты, столько лет по апостольской проповеди державший православную веру, совратился в зловерие наущением сатаны. Не слышал разве Павла, глаголющего: “Если и ангел, придя с небес, благовестит вам иначе, чем мы благовестили, да будет проклят”. А вы, отринувши апостольские заповеди и предание святых отцов, приняли несправедное учение и веру развращенную, исполненную многой погибели. Потому и от нас отвержень» [Жизнеописание ...].

Гэта значыць, што калі не фактычна, то Феадосій прыгразіў Ізяславу пракляццем. Матывы Феадосія зразумелыя — не дапусціць лаціну. Гэта было тым актуальней, што Менавіта сын Ізяслава Яраполк па бацькаваму даручэнню ездзіў у Ватыкан да папы Рыгора VII з абяцанкамі перайсці разам з Кіевам пад яго крыло ў выпадку заступніцтва.

Менш зразумелыя матывы Антонія, які на той момант цалкам адыйшоў (як апавядае жыцццяпіс) і ад манастырскіх, і ад мірскіх спраў. Але ці так, на самай справе?

З падзей 1067—1069 гг. вынікае, што царкоўныя іерархі Полацка і Кіева мелі непасрэднае дачыненне да палітычных дзеяў. Аднак, не ўсе. На здзіўленне, ў гэты надзвычайны час ніяк не праяўляе сябе глава хрысціянскай царквы ў Кіеве мітрапаліт Георгій. Ен стаў кіеўскім мітрапалітам у 1065 г., калі полацкі Ёсяслаў «рать почал», перажыў выгнанне і вяртанне Ізяслава ў Кіеў 1068—1069 гг., амаль перажыў другое выгнанне Ізяслава і княжэнне ў Кіеве Святаслава ў 1073—1078, памер у 1076 г. Ен жа паспеў высвяціць у 1072 г. збудаваную ў Вышгардзе Ізяславам царкву, перанесці туды Барыса і Глеба, і кананізаваць іх. Быў рамеем, а таксама членам імператарскага сената і насіў прыдворны тытул сінкела (synkellos). Аднак чаму не мітрапаліт, якому па рангу было дадзена, а інакі Кіева-Пячэрскага манастыра апынуліся ў віры падзей 1067—1069 гг.?

Кіеўская мітраполія другой паловы XI ст была, так бы мовіць, з'яваю не ўстойліваю, і, апрача мітрапаліта Іларыяна, цалкам залежнай ад Канстантынопаля. За 53 гады ад 1051 г. па 1104 г. у Кіеве змянілася шэсць мітрапалітаў.

Славянінам сярод іх быў адзіны мясцовы Іларыен (1051—1054), пастаўлены не кананічна князем Яраславам Уладзіміравічам, што, пэўна, стала прычынай асвячэння на нова Сафійскага сабора пасля смерці Яраслава ў 1054 г. новым мітрапалітам-грэкам Яфрэмам. І ўсе наступныя мітрапаліты былі грэкамі. Апрача згаданага Георгія і Мікалая (1094—1104), усе астатнія на кафедры заставаліся ўсяго па некалькі гадоў. Мітрапаліты праявілі сябе ў барацьбе з “лацінай”, двойчы пераносам Барыса і Глеба, словамі і казаннямі (знакамітае “Слова аб законе і благадаці” Іларыена, да прыкладу), рукапакладаннем епіскапаў і судамі над імі, асвячэннем цэркваў. Толькі адзін Мікалай (1094—1104) адзіны раз выступіў пасрэднікам у спрэчцы князеў, аб чым мы пісалі вышэй, і то толькі таму, што на гэтым настойлівалі баяры і знаць.

Такім чынам, удзел кіеўскіх мітрапалітаў у палітычным жыцці Кіеўскай Русі, а тым больш яе стасункаў з Полацкай Зямлей, блізкая нулю. Чаму? Найперш, здаецца, прычына ў іх замежным паходжанні. Не таму, што яны не разумелі мовы ці традыцыі (на думку М.Д. Прыселкова і А.В. Карташова першыя мітрапаліты былі балгарами, для якіх моўных праблем быць не павінна было [Карташов, 1991, с. 170]), а таму, што апрача кіеўскай мітрапалічай кафедры яны мелі і афіцыйныя пасады ў Візантіі. Пэўна, апошні статус ім быў больш прывабны. Па-другое, яны мелі рацыю не кранаць палітычныя праблемы ў чужой краіне, бо ў адваротным выпадку, для іх асабіста, вынік быў бы не прадказальны. Апрача таго, хіратанізаваныя ў Канстанцінопале патрыярхам, у Кіеве яны цалкам залежылі ад Вялікага князя, у тым ліку і матэрыяльна.

Іншая справа — Кіева-Пячэрскі манастыр. Ужо на той час, мяркуючы па летапісе і па жыццях святых, існавала два тыпа манастыроў: заснаваныя князямі і знацю, а таксама ўзнікшыя самі сабою (так бы мовіць «ініцыятыва знізу»). Першыя ствараліся, як правіла, пры прыходах і цэрквах альбо князямі, альбо манахамі, якія ў мірскім жыцці былі досыць багатымі людзьмі. [Карташов, 1991, с. 224—225]. І толькі адзін Кіева-Пячэрскі манастыр быў у поўным сэнсе манастыром, збудаваным манахамі, іхняю працаю, без ніякай знешняй фінансавай дапамогі. Жыцце манахаў тут залежала толькі ад статуту, які быў уведзены па аналогіі са статутам Студыцкага манастыра ў Канстантынопалі і прыняты ў Кіеве ігуменам Феадосіям. Апрача таго, амаль усе насельнікі манастыра былі туэйшымі, а такія, як заснавальнік — Антоній, мелі вялікі досвед манастырскага жыцця і падзвіжніцтва за межамі краіны. У перыяд, які мы разглядаем, змяняліся мітрапаліты, а кіева-пячэрскія айцы-заснавальнікі: Антоній, Феадосій, Нікан, заставаліся тут, пакідаючы манастыр толькі вымушана. Чый аўтарытэт

быў больш высокім — іх, ці мітрапалітаў-грэкаў? Пытанне рытарычнае.

Незалежны статус пячэрскіх манахаў дазваляў ім мець і незалежнае меркаванне на палітычныя і духоўныя падзеі. І іх ацэнка дзеянняў Ізяслава Яраславіча (у першую чаргу менавіта яго) прыводзіла ўсіх трох да вымушаных уцёкаў: каго ў Чарнігаў, каго ў Тмутаракань, а каго неведама куды на трохдзённыя пошукі.

Тут мы вернемся да асобы Антонія. Адпаведна крыніц, менавіта ен найбольш падтрымаў Усяслава Полацкага і падвергся найбольшаму пераследу з боку Ізяслава. Апошні нават абвінаваціў манаха ў арганізацыі гарадскога бунта 15 верасня 1068 г. Пагроза была не жартам, калі Святаславу Чарнігаўскаму давялося Антонія таемна вывозіць з Кіева. Крыніцы не ўтрымліваюць звестак, як Антоній адрэагаваў на парушэнне Яраславічамі крыжацалавання ў 1067 г. Але вельмі паказальна яго рэакцыя восенню 1068. Яшчэ акадэмік Д.С. Ліхачоў падмеціў, што вызваленне ўсяслава з порубу адбылося на другі дзень пасля свята Крыжаўзвіжання. [Лихачев, 1983] А Узвіжанскі крыж — гэта і ёсць той царкоўны атрыбут, які не толькі цалуюць, калі хрысціянца, даюць клятву, але і той, якім бласлаўляюць. Не мог Антоній благаславіць Узвіжанскім крыжам тых, хто парушыў крыжацалаванне. І, безумоўна, як Божую волю ўспрыняў вызваленне ўсяслава Полацкага.

Ёсць і яшчэ адна цікавая дэталь. Ня глядзячы на тое, што ўсяслава вызваліў і агаласіў князем народ, ягоны ўзыход на кіеўскі трон нехта мусіў асвятліць. Мітрапаліт Георгій на гэтую ролю не пасуе з той проста прычыны, што ен заставаўся мітрапалітам і да ўцёкаў Ізяслава і пасля яго вяртання. Г. зн. быў абсалютна лаяльным да Ізяслава Яраславіча, як потым і Святаслава Яраславіча, які выгнаў брата і сам заняў кіеўскі стол у 1073 г. Іншых мітрапалітаў і епіскапаў у Кіеве не было і быць не магло. Дапусціць, што ўсяслава блаславіў на кіеўскі стол полацкі епіскап (ці мітрапаліт), таксама не пасуе. Не толькі таму, што мы яго не ведаем і крыніцы маўчаць, а нават проста таму, што і пры жаданні ен не паспеў бы з’явіцца ў Кіеве, дзе падзеі развіваліся надзвычай імкліва. Застаецца адзіная нам вядомая троіца: Антоній, Феадосій, Нікан.

Пачнем з Нікана. У яго былі праблемы ўзаемаадносін з Ізяславам, бо менавіта ен ажыццявіў пастрыг Варлаама — сына баярына і Яфрэма-еўнуха. Пасля гэтых падзей ен, быццам бы жадаючы адзіноты, сыходзіць у Тмутаракань, дзе засноўвае манастыр. У 1066 г. ад атруты гіне тмутараканскі князь Расціслаў Уладзіміравіч. Адпаведна жыцця, Нікан выпраўляецца да чарнігаўскага князя Святаслава Яраславіча і просіць на тмутараканскі стол ягонага сына Глеба (Дарэчы, прамы ўдзел манаха ў палітычным жыцці). З Чарнігава ен

трапляє ў Кіеў, дзе сустракаецца з ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра Феадосіем, але ў горадзе не застаецца. Зноў-такі па жыцці, менавіта Нікан вязе Глеба ў Тмутаракань і асвятчае ягоную пасаду. Цікава, што ў 1067 г. Глеб — ноўгарадскі князь, у Тмутаракані ен у снежні 1067 — студзені 1068 гг. робіць па ледзе прамер Керчанскага праліва [Рыбаков, 1964]. Такім чынам, тэарэтычна, Нікан мог быць ў Кіеве пад час вераснеўскіх падзей 1068 г. Аднак, пасля таго, як ен прывеў Глеба, ен быў заняты «управаю» тмутараканскага манастыра, толькі пасля чаго вярнуўся ў Кіеў. Таксама не верагодна, каб ен прасіў у Тмутаракань, вез і асвятчаў займанне стала аднаго з зацятых ворагаў Усяслава, а потым асвятчаў Усяслава на кіеўскі стол. Усяславу і Глебу яшчэ давядзецца сутыкнуцца апошні раз ў бітве на рацэ Гзени пад Ноўгарадам у 1069 г.

Аднак заўважым, пячэрскі манах Нікан асвятчў пасаду князя ў Тмутаракані. Гэта азначае, што і іншы манах мог асвятчць пасаду князя ў Кіеве і ў любым іншым горадзе.

Феадосій. Становіцца ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра з прапановы Антонія. У Феадосія былі вельмі цесныя зносіны з Ізяславам і ягонымі баярамі. Князь вельмі часта наведваў ігумена. Ігумен таксама наведваў князя і нават заставаўся ў ягоных палатах на ноч. «Боголюбивый же князь Изяслав, истинно благочестивый в вере к господе нашему Иисусу Христу и к пречистой матери и сложивший впоследствии голову свою за своего брата по призыву господню, как говорят, искренне любил отца нашего Феодосия и часто посещал его и насыщался духовными его беседами... И когда вот так же приходил кто-нибудь к Феодосию, то после духовной беседы угощал он пришедших обедом из припасов монастырских: подавали хлеб, чечевицу и немного рыбы. Не раз вот так же обедал и христоробец Изяслав» [Русская ...].

Феадосій выступіў зацятым абаронцам інтарэсаў Ізяслава, калі апошняга выгналі з Кіева ўласныя браты і ў горадзе сеў на стол Святаслаў Яраславіч (1073—1076). Такім чынам, і да падзей 1068 г. і пасля, Феадосій быў у самых прязных адносінах з Ізяславам Яраславічам. Паказальна, што нават у эпізодзе з пастрыгам сына кіеўскага баярына Варлаама, гнеў князя не закранае Феадосія. Такім чынам, Феадосій не мог падтрымаць, а тым больш асвятчць заняцце ўсяславам кіеўскага стала.

Антоній. Аб ім сказана ўжо вышэй. Сапраўды, мы не бачым іншай постаці, апрача яго, хто мог бы асвятчць узыход Усяслава на кіеўскі прастол. Але, разам з тым, патлумачыць прязнасць да полацкага князя выключна праз хрысціянскую спагадлівасць было б запроста. Чаму ен, а не мітрапаліт, Нікан і Феадосій? Канечне, былі ў Кіеве на той час і іншыя святары, але яны не выступаюць на старонках летапіса і жыццй у якасці палітычных асобаў. Выкажам свае меркаванні.

На наш погляд, існавала сувязь паміж Антоніем і ўсяславам не толькі на асабістым узроўні. Не мог заснавальнік Пячэрскага манастыра падтрымаць князя-вязня, ведаючы толькі аб тым, што ен сядзіць у порубе праз парушэнне крыжацалавання. Гэта ведалі і астатнія. Таксама ведалі ўсе, і Антоній у тым ліку, што ўсяслаў — зацяты вораг Кіева, які нападаў на Пскоў, спаліў палову Ноўгарада, абрабаваў Ноўгарадскую Сафію. Праўда, усім таксама было вядома, што ў Полацку князь збудаваў сваю Сафію (ці завершыў працу, пачатую бацькам Брачыславам). І пэўна ж, гэты храм быў асвечаны, у ім меўся епіскап (ці нават мітрапаліт), вяліся службы, і ў цэлым ішла місіянерская дзейнасць па ўсёй Полацкай зямлі і сярод балтыйскіх і фінскіх народаў, якія плацілі Полацку даніну. Калі верыць летапісу і жыццю (а іншых крыніц у нас няма), Антоній пражыў 93 гады. Неверагодна многа для свайго часу! За яго жыцце ў Кіеве змянілася шэсць князеў, з іх — тры генерацыі Рурыкавічаў. Калі яму было блізка дзесяці год, Уладзімір Святаславіч толькі хрысціў Кіеў. Калі Антоній паміраў — у Кіеве паспела змяніцца 6—8 мітрапалітаў, па гарадах сядзелі епіскапы, множыліся манастыры. Неверагодныя змены на жыцці аднаго чалавека! Але гэта так. І дзе, у якім месцы гэтага амаль стогадовага жыцця яно перасеклася з Полацкам?

На нашу думку, кропкі судатыкнення трэба шукаць да падзей 1068 г. Не вядома, у якім узросце любечскаму хлопцу Анціпе прыйшло жаданне выправіцца ў паломніцтва ў Святую зямлю. Узнікаюць пытанні: адкуль на прыканцы X ст. хлопец з-пад Чарнігава мог даведацца не толькі аб Хрысце, але і аб манаскім подзьвігу, аб існаванні Афонскай гары. Але мы ведаем, што другі раз, ужо з Кіева, ен туды збег пасля 1015 г. На гэты момант яму было ўжо 32 гады — вельмі сталы ўзрост для ранняга сярэднявечча. (Усяслаў Полацкі, дарэчы, яшчэ нават і не нарадзіўся). Падстава для ўцекаў, нагадаем яшчэ раз, было быццам бы тое, што Святаполк Яраполчыч, законны спадчынны кіеўскі князь пасля ўладзіміра, быццам бы забіў Барыса і Глеба. Пачалася барацьба паміж Яраславам Уладзіміравічам Ноўгарадскім і Святаполкам, якая скончылася ўцекамі Святаполка і ягонай смерцю недзе ў Маравіі ў 1018 г. Чым гэта магло пагражаць афонскаму манаху? Нічым, калі толькі нейкім чынам ен не апынуўся на баку адной з дзвух палітычных сілаў.

І вось тут мы сутыкаемся з адной цікавай факталагічнай супярэчнасцю. Жыцце Антонія ў розных рэдакцыях (поўнае і кароткае) у адзін голас сцвярджае, што збягае ен пасля забойства Барыса і Глеба (1015), а вяртаецца, калі Яраслаў выганяе Святаполка і становіцца кіеўскім князем (1018). Нават, калі даць Антонію некаторы час на «зборь» і перезд з Афо-

на да Кіева, то, прыблізна ў 1020—1030 гг. яго варта было б чакаць у Кіеве. У жыцці гэта адбываецца даволі хутка. Але есць адна дэталі. Перш чым распавесці аб вяртанні Антонія, знаходзіцца аповед аб святары з Берастова Іларыене, постніку і вельмі дасведчаным у Святым Пісанні чалавеку, які выкапаў сабе пячору над Дняпром і там маліўся. Не зразумела, праўда, навошта святару княжаскай царквы трэба было ў пячоры на два аршыны «отпеваше часы и моляшася Богу ту в тайне». З прыходам Яраслава ў Кіеў менавіта гэты Іларыен становіцца першым мясцовага паходжання мітрапалітам, пасля чаго, натуральна, у яго адпадае патрэба час ад часу наведваць сваю пячору. А вось тут і загадка: мітрапалітам Іларыен становіцца толькі ў 1051 г. Нават калі дапусціць, што ў Іларыена не было патрэбы ў той пячоры пачынаючы з 1037 г., бо Яраслаў прыцягнуў яго да «выпраўлення кніжнага», і, як мяркуюць, у гэтыя гады ен піша свае «Слова ...». І вось пустую пячору Іларыена займае Антоній пасля другога вяртання ў Кіеў. Лагічна дапусціць, што пячора Іларыена, якая выкарыстоўвалася апошнім часова, але перыядычна, стала вольнаю не раней 1037 г., а, магчыма, і толькі пасля 1051 г. Тады паўстае пытанне: а ці так ўжо і хутка вярнуўся ў Кіеў з Афона Антоній? Ад каго Антоній збег: ад Святаполка ці Яраслава? Логіка падказвае, што ад апошняга, бо ў любым выпадку, на самай справе, Антоній не спяшаўся вяртацца ў Кіеў. Мяркуючы па яго адносінах да Ізяслава Яраславіча, і да самога Яраслава Уладзіміравіча адносіны Антонія былі далека не прыязныя.

Вось недзе тут, у гэтыя гады, на наш погляд, і перасекліся шляхі Антонія з Полацкам. Прамых доказаў няма, і наўрад мы іх знойдзем. Але есць некаторыя апасродкаваныя факты, якія знаходзяць тлумачэнне пры ўліку сказанага вышэй.

У айчыннай гісторыі XI—XII стст. есць толькі адзін прамы факт сувязі Полацка з Афонам — перанясенне на гару мошчаў Ефрасінні з Іерусаліма, пад час калі апошні быў захоплены туркамі. Чаму сюды, а не ў Канстантынопаль, дзе святая сустракалася з мясцовым патрыярхам, чаму, напрыклад, не ў Александрыю, Салунь, Херсанес, не напраткі ў Кіеў, і не ў Полацк? Чаму спісы жыцця Ефрасінні Александрыйскай захаваліся толькі на Афонскай гары, дзе іх чытаў і пераказаў пасля Анатоль Франс? Ці не з Афонскай гары былі кнігі «айцоў царквы», у тым ліку і на грэцкай мове, якія знайшоў у Сафійскім саборы сакратар Стэфана Баторыя Рамуальд Гейдэнштэйн у 1579 г.? [Гейдэнштэйн, 1889]. Якім чынам невядомы гісторыі нашчадак Святаполка Яраполкавіча апынуўся ў Полацку і фундаваў будаўніцтва Сафійскага сабора? [Тарасаў, 2009]. Адкуль увогуле ў Полацку з'явілася ідэя заснавання жаночага манастыра? Нагадаем, што Прадзіслава, калі

вырашыла прысвяціць сябе Богу, прыйшла ва ўжо дзеючы манастыр пры Сафійскім саборы да сваёй цёткі Раманіі. Дарэчы, манастыр быў Траецкім і адзіным жаночым на той час на ўсёй тэрыторыі Усходняй Еўропы.

Адказаць дакладна на ўсе пытанні мы не можам. І ці зможам калі? Аднак, нейкая ледзь улоўная сувязь паміж Афонам і Полацкам існавала. І гэтай першай, пачатковай сувяззю мог быць Антоній. Ен адзіны на ўсім нашым абшары, хто ня толькі быў пастрыжаны на Афоне, але і двойчы туды хадзіў і двойчы вяртаўся. Шлях з Любеча і Кіева на Афон вядомы — уніз па Дняпры і па моры. А вось адваротны шлях мог быць іншым — праз уласна мацярыковую Грэцыю, Балгарыю, ці Маравію, Польшу. Звернем увагу, што адзінаю мэтай Антонія па вяртанні ў Кіеў было заснаванне манастыра. Ен не быў місіянерам, ен не меў царкоўных паўнамоцтваў, нават не прэтэндаваў на іегуменства ў ім жа закладзеным кіеўскім манастыры. Але менавіта закладаць манастыры ен мог. Як перад гэтым зрабіў у Полацку напалегендарны Торвальд Вандроўнік недзе ў канцы X ст.

Антоній вызнаваў так званую «общежительную» форму манаства, якая пачалася з Пахомія Вялікага, прыблізна каля 340 г. у Верхнім Егіпце ў г. Табенна. Уласна Пахомій заснаваў мужчынскі манастыр, а ягоная сястра першы ў гісторыі жаночы манастыр. Правілы, па якім жылі манастыры атрымалі назву Статут Пахомія. Патронка полацкай Ефрасінні — Ефрасіння Александрыская, пераапрунуўшыся хлопцам, бяжыць і хаваецца менавіта ў мужчынскім манастыры, які жыве па статуту Пахомія (заўважым, што статут Пахомія быў больш жорсткі за Студыцкі канстантынопальскі статут, які ўвеў у Кіева-Пячэрскім манастыры Феадосій). Ефрасіння Полацкая, як і яе цётка Раманія, гэта ведалі (і пра статут, і пра заснаванне жаночага манастыра і аб Ефрасінні Александрыйскай). Адкуль? Толькі з кніг. Неякі аповед, пераказ вандроўніка ці місіянера не мог бы прымусіць паўтарыць такі духоўны подзвіг. Такім чынам, цалкам верагодна, што ў Полацку хрысціянская літаратура, прычым менавіта на грэцкай мове, існавала ўжо на пачатку — сярэдзіне XI ст. І трапіць сюды яна магла ў тым ліку і з Афона. Да падзей 1068 г. у нас няма ніякіх звестак аб прамых ці апасродкаваных кантактах Полацка і Афона. Але звязка Антоній — Усяслаў Полацкі такую падставу дае.

Магчыма дапусціць, што крыніцай як мінімум афонскай жыццйнай літаратуры ў Полацку XI ст. быў Антоній Пячэрскі. Вяртацца ў Кіеў другі раз ен мог праз Полацк (таму і з'явіўся са спазненнем). Таксама можна дапусціць, што ў Полацку ен з'явіўся не адзін, а разам са сваякамі таямніча забітага на мяжы з Маравіяй Святаполка Яраполкавіча. (Адсюль непрыязнь да Яраслава і Яраславічаў.) Святаполкавічы, маючы сродкі, і зрабілі свой кцітарскі ўнесак

у пабудову Сафійскага сабора. Ведаючы гэта, Антоній спрыяльна адносіўся да полацкага князя і не мог не спачуваць яму, калі той быў схоплены праз парушэнне крыжацалавання.

І яшчэ адна дэталь. X — пачатак XI стст. — час актыўнага будаўніцтва манастыроў у Еўропе менавіта ўсходняга ўзору, якому спрыяла дынастыя Камнінаў. Таму і не падаецца дзіўным, ці нейкім выключэннем заснаванне Антоніем Кіева-Пячэрскага манастыра, а таксама магчымае заснаванне манастыра ў Полацку, блізка гэтага часу.

Апрача таго, у сярэдзіне XI ст. у Полацку будуюцца Сафійскі сабор. Апускаючы храналогію і асаблівасці архітэктуры гэтага храма (аб чым аўтар неаднаразова пісаў у іншых публікацыях), адзначым, што для рэлігійнага жыцця храма было патрэбна адпаведнае начынне. На момант нападу Ўсяслава на Ноўгарад у 1067 г. Сафія ўжо стаяла. Таму, пэўна, князь і абмежаваўся зняццем з ноўгарадскага храма найбольш ёмістых і важкіх аксэсуараў: званы і панікадзіла. Можна быць абсалютна ўпэўненым, што царкоўная літаратура, абразы, ладанкі, крыжы (напрастоўны, узвіжанскі), адзенне святароў, мітры, посахі і г. д., неабходныя для штодзённага набажэнства, у полацкім храме ўжо былі. Адкуль яны ўзяліся, хто даў, хто прывез, хто выкарыстоўваў? Адказ толькі адзіны: той, хто ўсталяваў у Полацку епіскапію (ці мітраполію) той і прадаставіў царкоўнае начынне. Кіеў легка выключаецца з гэтых прэтэндэнтаў, бо навошта (калі б гэта залежала ад кіеўскага мітрапаліта) рабаваць падпарадкаваны і залежны ад Кіева Ноўгарад і ягоную Сафію? Канстантантынопаль таксама не пасуе, бо ў бізантыйскіх спісах мітраполій і епіскапіяў Полацка няма. Няма падстаў і сумнявацца, у тым, што ад пачатку заснавання полацкай епархія была ўсходняга абраду. Такім чынам, адзінаю крыніцаю ўсталявання епіскапіі, паступлення літаратуры і іншага богаслужэбнага начыння застаецца Балгарыя.

У сувязі з выказанай гіпотэзай, дададзім яшчэ адну заўвагу. Дакладнай даты хросту Балгарыі не існуе (паміж 863 і 866 гг.). Афіцыйная Балгарская праваслаўная царква адносіць гэтую падзею да 865 г. Аднак цікава іншае, хрышчэнне Балгарыі прымеркавана да свята Крыжаўзвіжання — 14 верасня. Менавіта ў гэты дзень, як лічыцца, цар Барыс з сям'ей і дваром хрысціўся, і з гэтага дня зрабіў хрысціянства афіцыйнай (дзяржаўнай) рэлігіяй у краіне. Пасля, як і ў выпадку з кіеўскім Уладзімірам Святаславічам, было і масавае хрышчэнне народу, і падаўленне язычніцкіх паўстанняў [Православная ...] І ў Полацку, і ў Кіеве не ведаць гэтай гісторыі не маглі.

На наш погляд, усе выкладзенае вышэй немагчыма разглядаць, як простае супадзенне. Адсутнасць прамых летапісных звестак прымушае аналізаваць апасродкаваныя факты,

якія ў цэлым дазваляюць, у якасці гіпотэзы, убачыць наступную карціну.

У XI ст., з пачаткам княжання Брачыслава Ізяслававіча (1003—1044 гг.) Полацкая зямля праводзіць самастойную знешнюю палітыку па ўмацаванні і павялічэнні тэрыторыі, прыняцці хрысціянства ў якасці дзяржаўнай рэлігіі. Менавіта ў гэты час адбываецца першы кантакт з праваслаўным балгарскім патрыярхам і ўсталяванне Полацкай епіскапіі. У гэты час у Полацк трапляе хрысціянская літаратура на грэцкай, балгарскай (магчыма лацінскай) мовах, храмавае начынне, абразы. Палачане, праз Торвальда Вандроўніка, Антонія Пячэрскага знаёмяцца з манаставам, як формай хрысціянскага падзвіжніцтва, па ўзоры Паўночнага Егіпта і Афона. Магчыма дапусціць, што першы манастыр у Полацку з'яўляецца яшчэ да пабудовы Сафійскага сабора, і тое, што ён быў мужчынскім. Першы дакладны жаночы манастыр існуе пры Сафійскім саборы не пазней другой паловы — канца XI ст.

Спецыфікаю ранняга хрысціянскага веравызнання на Полаччыне з'яўляецца асаблівае ўшанаванне сімвалаў Веры сямі першых сабораў, Троіцы і Узвіжанскага Крыжа. Апошняе, магчыма было звязана з тым, што Крыж (па форме хутчэй за ўсё Патрыяршы) быў гадоўнаю святыняй у Сафійскім саборы і ва ўсёй дзяржаве. Крыж быў балгарскага паходжання, дасланы непасрэдна патрыярхам альбо архіепіскапам Ахрыдскім і сімвалізаваў таксама хрышчэнне Балгарыі пры цары Барысе. Такім чынам, і полацкія князі мелі падставу лічыць сябе роўнымі еўрапейскім манархам. Гэта ж тлумачыць непадпарадкаванасць Полацка Кіеву.

Патрэба абароны сваіх палітычных, тэрытарыяльных і эканамічных інтарэсаў прывяла Полацк да канфлікту з Кіевам. Апагея ён дасягае ў 1066—1068 гг. Фармальнай падставаю мог быць захоп Усяславам Менскай воласці, якая належала Тураўскай Зямлі, і пачатак будаўніцтва новай крэпасці на Нямізе. Таксама напады на Пскоў і Ноўгарад, з мэтай паслаблення іх актыўнасці на гандлевых шляхах і волаках.

Яшчэ адной падставаю магло быць падзенне Першага Балгарскага царства ў 1018 г., якое азнамянавалася захопам Ахрыда і ліквідацыяй незалежнай балгарскай аўтакефальнай царквы і падпарадкаванне яе Візантыі. Дарэчы, усе гэта суправаджалася масавым вынішчэннем саміх балгар і іх бегствам за межы дзяржавы. Цалкам верагодна, што частка з іх апынулася на Полаччыне (што назіраецца археалагічна ў пабытовай культуры і архітэктуры XI—XII стст.) [Тарасаў, 2012]. І гэта была ўжо другая хваля знаёмства з культурай Балкан. Ліквідацыя Ахрыдскага патрыярхату прадуладжвала перадачу пад пратэктарат канстантынопальскага патрыярха і ўсіх балгарскіх

(як уласна балканскіх, так і ўсталяваных за межамі Балгарыі) епіскапій. Полацкая епіскапія (мітраполія) мусіла перайсці пад уладу кіеўскага мітрапаліта. Але гэтага не адбываецца на працягу ўсяго XI ст., пакуль не памірае Ўсяслаў Полацкі.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што ідэалагічнай складоваю канфлікта Полацка з Кіевам магло быць жаданне апошняга падпарадкаваць сабе і полацкую царкву. Яна ж, ў вачах «незалежных» ад улады і мітрапаліта кіравання манахаў-заснавальнікаў Кіева-Пячэрскага манастыра: Антонія, Феадосія і Нікана, была цалкам кананічнай і мела правы на самастойнае існаванне. Асаблівая прыязнасць Антонія да полацкага князя, верагодна, тлумачылася не толькі знаемствам, але і тым, што Антоній ведаў аб стане і распаўсюджанні хрысціянства на Полаччыне. Асабліваю прыхільнасць магло выклікаць будаўніцтва Сафійскага сабора, наяўнасць манастыра (манастыроў), хрысціянскіх святыняў, стаўленне князя да хрысціянскай асветы, кніг, частку з якіх Антоній мог перадаць асабіста. Дарэчы, нават у Кіеве ён мог падтрымліваць кантакты з палачанамі праз «Брачыславава дворышча».

У падзеях 1067 г. пад Воршаю трыўмірат Яраславічаў, вачыма хрысціяніна, робіць непапраўнае злачынства, грэх, якому няма даравання. Яны даюць клятву, цалуючы галоўную полацкую святыню — Крыж, і парушаюць яе. Г.зн., яны паступаюць як язычнікі, ці як людзі, што адступілі ад Веры. Аб чым яскрава сведчыць летапісны артыкул [Электронная ...] Сярод саміх Яраславічаў няма адзінства. Святаслаў Чарнігаўскі скептычна адносіцца да ўчынка брата Ізяслава, але трывае да пары, пакуль тот не пагражае Кіеўскай Русі падпарадкаваннем Польшчы і пераходам пад руку Ватыкана.

Сярод манахаў-пячэрцаў таксама няма адзінства.

У Феадосія цесныя адносіны з Ізяславам Кіеўскім. Ён яго вучыць, ушчувае ад лаціны, нават абараняе перад братам, калі Ізяслаў у выгнанні.

Нікан — прыязны да Святаслава, які імкнецца праводзіць уласную палітыку, добра ставіцца да пашырэння манаства і будаўніцтва храмаў. Нікан нават выступае ў якасці дыпламата, просячы святаславава сына Глеба на стол у Тмутаракані. Ці не ўзгадняць з Ізяславам праз Феадосія новую пасаду Глеба заязджаў ён у Кіев у гэты час? Але з самім Ізяславам у Нікана адносіны не склаліся. І, магчыма, не толькі таму, што ён пастрыгаў у манахі баярскіх дзяцей без згоды бацькоў і князя. М.Д. Прысялкоў і А.А. Шахматаў выказвалі цікавую здагадку, што пад манаскім імем «Нікан» пайшоў у манастыр першы славянскі мітрапаліт Іларыен [Карташов, 1991, с. 170]. Апошні, пастаўлены

Яраславам Мудрым у 1051 г., знікае адразу пасля яго смерці ў 1054 г., калі Ізяслаў спрыяе аднаўленню візантыйскага парадку пастаўлення мітрапалітаў. Жыцця Іларыена, Нікана і Кіева-Пячэрскі пацярык амаль аднымі словамі ўхваляюць глыбокія веды і азнанасць у Веры гэтых людзей, іх кніжнасць, што сапраўды, падаецца, размова ідзе аб адным і тым жа чалавеку. Калі гэта так, то зразумела, чаму не кананізаваны Іларыен, а кананізаваны Нікан.

Нарэшце, Антоній, аб якім мы ўжо многа напісалі, прыхільна ставіцца да Ўсяслава Полацкага як пэўнай палітычнай і духоўнай альтэрнатывы Кіеву. Законна было бы задаць пытанне: «А чаму ж ён тады не жыве ў Полацку?». Магчыма і жыў, але на 1068 г. яму было ўжо 85 гадоў. Натуральна было бачыць манаха ў манастыры, які ён сам і заснаваў. Магчыма дапусціць, што Антоній спачувае не толькі асабіста Ўсяславу, але і ўсей Полацкай Зямлі. Ці не тут ён хрысціўся? Звернем увагу на першае імя Антонія — Анціпа. Гэта хрысціянскае імя першасвяціцеля першага стагоддзя новай эры, вучня Іаана Багаслова, епіскапа Анціпы Пергамскага. Імя грэцкага паходжання. А сам Анціпа Пергамскі быў пакутнікам, якога язычнікі за пропаведзь хрысціянства кінулі ў чэрава нагрэтага жалезнага быка. З чаго вынікае, што да таго як выправіцца на Афон, малыды чалавек з Любеча, які, нагадаем, нарадзіўся ў 983 г., быў свядомым хрысціянінам. Мала таго, той хто яго хрысціў і даваў хрысціянскае імя, добра ведаў раннюю гісторыю хрысціянства, прычым, на тэрыторыі Малой Азіі. Канечне, магчыма дапусціць, што малады чалавек хрысціўся ў час каля 992 г., калі былі ўсталяваны епархіі, у тым ліку і Чарнігаўская, дзе па падданні епіскапамі былі святары яшчэ з князем Уладзімірам. А яны, як вядома, былі балгарамі, як і першы кіеўскі мітрапаліт. Такім чынам, выключаць балгарскі след, як падставу прыхільнасці Антонія да Ўсяслава, Полаччыны і Ўсяслава да Антонія не варта.

Такім чынам, канфлікт Полацка з Кіевам, які дасягнуў апагею ў 1066—1068 гг. не варта разглядаць як выключна палітычную з'яву. Ён меў таксама і рэлігійна-ідэалагічную падкладку. Можна меркаваць, што Полацк супраціўляўся не толькі спробе Кіева падпарадкаваць Полацкую Зямлю палітычна і тэрытарыяльна, але і спробе навязаць праз сябе духоўнае кіраўніцтва Канстантынопаля. Да 1105 г. хрысціянская царква ў Полацку ўзнікла і існавала як самастойны, незалежны ад Кіева інстытут, верагодней за ўсе, духоўна падпарадкаваны Ахрыдскай патрыярхіі. А з моманту падзення Першага Балгарскага царства і ліквідацыі незалежнасці балгарскай царквы ў 1018 г. па 1105 г., фактычна была цалкам самастойнаю.

Алексеев Л.В. «Менск» и Минск. К истории белорусской столицы // Культура славян и Руси (к 90-летию Б.А. Рыбакова). — М., 1998. — С. 375—392.

Викитека. Жития святых (Дмитрий Ростовский). Житие Антония Печерского. — Электрон. ресурс; режим доступа: [http://ru.wikisource.org/wiki/Гейденштейн_Р._Записки_о_Московской_войне_\(1578—1582_гг.\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Гейденштейн_Р._Записки_о_Московской_войне_(1578—1582_гг.)). — СПб, 1889. — 398 с.

Жизнеописание достопамятных людей земли Русской. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/zhizneopisaniya/5.htm>.

Житие. Житие святителя Иллариона, митрополита киевского. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.saints.ru/i/3-Illarion-Kievskii.html>.

Жизнеописание достопамятных людей земли Русской. Житие преподобного Антония Печерского. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/zhizneopisaniya/5.htm>.

Карташов А.В. Очерки по истории русской церкви. — М., 1991. — Т. 1. — 704 с.

Лихачев Д.С. 15 сентября 1068 г. // Знание — сила. — 1983. — № 4. — С. 30.

Повесть временных лет. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/>.

Поучения и молитва Феодосия Печерского. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4873>.

Православная энциклопедия. Болгарская православная церковь. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/149675.html>.

Русская история. Житие Феодосия Печерского. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/rus/84.htm>.

Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI—XIV вв. — М., 1964. — 94 с. (САИ. — Вып. Е-144).

Ставиский В.И. Полоцкие князья в системе организации власти над русской землей в XI в. // История и археология Полоцка и Полоцкой земли. Материалы конференции посвященной 125-летию Полоцка. — Полоцк, 1987. — С. 57—59.

Тарасаў С. Плінфа з выяваю княжацкага знака з раскопак на Верхнім замку ў Полацку // *Acta Archaeologica Albaruthenica*. — Мн., 2009. — Vol. V. — С. 54—72.

Тарасаў С. Старажытны Полацк. Балканскі след // *Беларускі гістарычны часопіс*. — Мн., 2012. — № 5. — С. 9—19, 81.

Электронная библиотека ИРЛИ РАН Пушкинский дом. Повесть временных лет. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4869>.

П. И. Тарасов

КОНФЛИКТ МЕЖДУ ПОЛОЦКОМ И КИЕВОМ 1066—1068 гг. ПОЛИТИКО-РЕЛИГИОЗНЫЙ АСПЕКТ

Статья посвящена исследованию политических и религиозных отношений между Киевом и Полоцком в XI в. Анализируются причины и развитие восстания 15 сентября 1068 г., в результате которого был освобожден из тюрьмы полоцкий князь Всеслав Брючиславич и провозглашен Великим князем Киевским. Рассматривается роль и место представительной церкви во время конфликта. Автор высказывает гипотезу об возникновении и духовном подчинении Полоцкой епархии Болгарской митрополии. Анализируются действия монахов Киево-Печерского монастыря во время восстания. Делается вывод, что полоцкого князя Всеслава поддерживал основатель монастыря Антоний Печерский.

Ключевые слова: христианизация, политические взаимоотношения, археологические исследования, жития святых, Полоцкая Земля, Киево-Печерский монастырь, церковная иерархия.

P. I. Tarasov

THE CONFLICT 1066—1068 BETWEEN POLOTSK AND KIEV. POLITICAL AND RELIGIOUS ASPECT

The article is about a research of the political and religious relations between Polotsk and Kiev in the 11th century. The author analyzes the reasons and course of actions of a revolt on September 15, 1068, the result of which was released Usiaslau Brachyslavavich the Prince of Polotsk and announced the Prince of Kiev. The role of religious figures is considered during the revolt. The author states a hypothesis of foundation of the Polotsk diocese from the Bulgarian metropolitanate. He analyzes actions of monks of the Kyiv Pechersk monastery during the revolt and concludes that the founder of the monastery of Anthony Pecherski supported Prince Usiaslau.

Key words: Christianization, political relations, archaeology, lives of saints, Polotsk Land, Kiev-Pechersk monastery, the Church hierarchy.

Одержано 3.05.2016